

HIỆN TƯỢNG GIẢI THỂ NHÀ DÀI CỦA NGƯỜI MẠ

TRẦN TUẤN ANH*

1. Giới thiệu

“Người Mạ là một trong các dân tộc thiểu số ở Việt Nam, thuộc ngữ hệ Môn-Khmer. Theo số liệu tổng điều tra dân số và nhà ở năm 2009, người Mạ ở Việt Nam có dân số 41.405 người, cư trú ở nhiều tỉnh, thành trên cả nước, tập trung chủ yếu ở các tỉnh như Lâm Đồng, Đắk Lắk, Đắk Nông, Đồng Nai, Bình Phước... và thành phố Hồ Chí Minh”¹.

“Tộc người Mạ là một cộng đồng người thống nhất, có một tên gọi chung, một ngôn ngữ chung và ý thức chung về tộc người Mạ, tự phân biệt mình với các dân tộc láng giềng, trong quá trình tồn tại và phát triển, cộng đồng dân tộc Mạ đã chia các nhóm địa phương với các tên gọi như: Mạ Ngăn, Mạ Xốp, Mạ Tô, Mạ Krung. Trong đó, Mạ Ngăn, được quan niệm là người Mạ chính tông. Họ có địa bàn cư trú ở vùng lưu vực sông Đa Đông, nằm về phía Bắc B’lao, trên địa vực các xã: Lộc Bắc, Lộc Lâm, Đa Têh thuộc các huyện Bảo Lộc, Bảo Lâm, Đa Têh tỉnh Lâm Đồng”².

Tộc người Mạ là cư dân sinh sống lâu đời và gắn bó với vùng Cao Nguyên Lâm Đồng. Người Mạ tổ chức cư trú thành từng bon (làng, buôn), đứng đầu bon là quăng bon (già trưởng làng), mỗi bon có từ 5 đến 10 nhà dài. Nhà dài là nơi cư trú của các thành viên có cùng huyết thống. “Nhà người Mạ không chỉ có những đặc trưng

đáng chú ý, mà còn có thể “đại diện” cho nhà của người Cơ ho, Chil trên cao nguyên Lâm Đồng”³.

Người Mạ trước đây cư trú trong những nhà dài, có khi dài tới 20-30m. Nhà dài của người Mạ được bố trí những khu vực thờ cúng, tiếp khách, sinh hoạt hàng ngày..., đặc điểm nổi bật của nhà sàn dài là được tiếp tục nối dài thêm khi có người trong gia đình kết hôn và ra ở riêng. Điều này thể hiện tính cộng đồng, một trong những nét văn hóa đặc trưng của dân tộc Mạ.

Hiện nay, tại các địa bàn thuộc huyện Đạ Tẻh, gồm: buôn Tô Lan xã An Nhơn, buôn Đa Nha xã Quốc Oai, buôn Con Ó xã Mỹ Đức và khu phố 1C thị trấn Đạ Tẻh không còn nhiều những nhà sàn dài truyền thống của người Mạ. Nhà ở của người Mạ đã được xây dựng bằng những vật liệu hiện đại, như: Xi măng, gạch, cát, sắt, thép... Nhà sàn chỉ còn là những ngôi nhà riêng lẻ, thuộc những gia đình riêng lẻ dùng để ở hoặc làm nhà kho. Nhà sàn dạng này không còn giữ được chức năng vốn có trước đây của nó.

Văn hóa tộc người nói chung, văn hóa cư trú tộc người nói riêng góp phần hình thành nên văn hóa chung của dân tộc Việt Nam. Trong đó, sự đa dạng về hình thức cư trú là một yếu tố góp phần hình thành nên sự đa dạng văn hóa dân tộc. Giao lưu tiếp biến văn hóa và sự biến đổi môi trường sinh thái sẽ ảnh hưởng đến văn hóa tộc người và văn hóa cư trú. Tìm hiểu và bảo tồn những giá trị văn hóa tộc người

* Trường Đại học Khoa học xã hội và Nhân văn TP. Hồ Chí Minh.

góp phần gìn giữ sự đa dạng văn hóa của dân tộc Việt Nam.

Trong quá trình tồn tại và phát triển của tộc người, việc giao lưu với các tộc người khác nhau là điều tất yếu. “*Giao lưu và tiếp biến văn hóa (acculturation) là quá trình các cộng đồng tộc người “gặp nhau”, tiếp xúc với nhau trên cơ sở đó “tiếp nhận” những giá trị văn hóa là động lực làm cho nhiều yếu tố văn hóa truyền thống luôn được điều chỉnh và biến đổi cho phù hợp. Đó là hiện tượng xảy ra khi những nhóm người (cộng đồng, dân tộc) có văn hóa khác nhau giao lưu tiếp xúc với nhau tạo nên sự biến đổi về văn hóa của một hoặc cả hai nhóm. Giao lưu tiếp biến văn hóa tạo nên sự dung hợp, tổng hợp và tích hợp văn hóa ở các cộng đồng*”⁴. Bên cạnh đó, sinh thái cũng là một trong những nguyên nhân tác động đến văn hóa tộc người. Theo thuyết *Sinh thái văn hóa*, “*có sự ảnh hưởng qua lại giữa môi trường tự nhiên và văn hóa*”⁵. Lý thuyết này đề cập tới việc “*ngiên cứu các đặc điểm của các hệ thống cổ truyền, đảm bảo sự sống cho cộng đồng văn hóa – tộc người, tác động của nền văn hóa đến cân bằng sinh thái trong tự nhiên, sự thích nghi về thể chất của con người với môi trường tự nhiên và sự thích nghi xã hội văn hóa thể hiện qua những yếu tố như ăn, mặc, ở v.v..*”

2. Nhà dài truyền thống của người Mạ

Nhà dài là loại nhà ở điển hình trong xã hội nguyên thủy thời kỳ sống kiểu quần cư cộng đồng thị tộc, có ở nhiều nơi trên thế giới. Đây là loại nhà thường làm bằng gỗ chỉ có một phòng duy nhất, dài và hẹp. Chiều dài nhà có thể đến hàng trăm mét, là nơi ở của hàng trăm thành viên của một đại gia đình. Ngày nay, chiều dài nhà có xu

hướng thu hẹp và nhỏ lại, còn từ 30 - 40 m, cùng với xu hướng phát triển của lịch sử dân tộc: chế độ mẫu hệ nhường chỗ cho phụ hệ, đại gia đình dần tan rã, nhường chỗ cho tiểu gia đình phụ quyền.

Nhà hẹp, sàn thấp và dài, dành cho nhiều hộ gia đình trong tôn tộc. Thông thường các nhà sàn này được làm cao cách mặt đất từ 0,8m tới 1,2m, chiều cao trung bình của nhà là 4,5m và rộng khoảng 6-7m. Nhà sàn dài thường có hai loại: nhà chỉ lợp mái bằng lá Rêu và nhà lợp bằng cỏ tranh hoặc các loại lá cây khác, vật liệu khác.

Theo chúng tôi, có thể nhận biết một số lý do người Mạ làm nhà sàn để cư trú: Do địa hình cư trú gồm nhiều đồi dốc, nên dựng nhà sàn cho thuận tiện, không tốn nhiều công sức cải tạo mặt bằng. Bên cạnh đó, những vùng đất nơi người Mạ cư trú thường là đất xốp, vào mùa mưa đất thấm nước rất mềm, vì vậy mặt đất trở nên lầy lội, còn mùa nắng thì đất khô và xốp, khi có gió thổi sẽ làm đất bay lên gây bụi. Ngoài ra với địa bàn cư trú thường hẻo lánh và biệt lập với bên ngoài, làm nhà sàn để ở là một trong những cách phòng tránh thú dữ. Nhà sàn là loại nhà thích hợp với môi trường sống tự nhiên của dân tộc Mạ.

“*Vật liệu để làm những nhà sàn dài là những vật liệu sẵn có trong thiên nhiên tại nơi người Mạ cư trú như: cỏ tranh, tre, lồ ô, nứa, vầu, hóp, mai, bương... những vật liệu này thường được dùng để làm những phần như mái nhà, vách, khung xương của ngôi nhà sàn, vách nhà được làm từ những tấm phân được đan từ tre và lồ ô. Các bộ phận quan trọng và chịu lực chính của ngôi nhà như cột, quá giang, xà dọc, dầm sàn thường được làm bằng các vật liệu gỗ tốt như: Êkrăng (Cẩm Lai), Cà te (Gụ),*”

Săn drao (Giỏi); Hlok (Đình Hương) để làm cột. Grat (Trám) làm quá giang, Kpang truột (Ồi Rừng), Hrat làm sà dọc và dầm sàn"⁶... Trong kỹ thuật làm nhà sàn, người Mạ không dùng đinh, ốc vít hay các dây làm từ kim loại, nhựa... để cố định hay liên kết các bộ phận của ngôi nhà; thay vào đó, họ dùng dây lạt để làm những việc này, dây lạt buộc được làm từ tre, song, mây và các dây rừng khác như đùng đình, thêm bép...

Môi trường tự nhiên có những khắc nghiệt đối với con người. Tuy nhiên, tự nhiên cũng mang lại những thuận lợi cho con người. Trong truyền thống người Mạ đã khai thác và sử dụng những vật liệu sẵn có trong thiên nhiên để làm nhà ở và sinh sống, ứng dụng những sản vật tự nhiên để đáp ứng nhu cầu của con người, tạo ra môi trường sống hài hòa với môi trường tự nhiên.

Kết cấu nhà sàn dài

Cấu trúc bộ sườn đơn giản với "mỗi vì gồm 2 cột cái (Kneh) được đẽo tròn, chân cột chôn sâu xuống đất 1 Heh (0,4m- đơn vị đo lường của đồng bào), đầu cột được khoét để ôm lấy xà dọc. Ngoài ra, bên cạnh cây quá giang chính cũng có thể có 1 quá giang phụ cho mỗi vì cột, cây này cũng được ngàm ở hai đầu để giữ xà dọc.

Trong cấu trúc nhà sàn dài không có vì kèo thật, mà chỉ có những hàng kèo giả, mặt kèo giả cách nhau 2 Heh (0,8m). Kết cấu sàn: dầm ngang được ốp vào cột cái bằng ngàm khoét vào dầm và cột xiết chặt bằng dây mây, cột theo hình chữ thập. Mái nhà sàn dài thường có 2 mái, đôi khi có thêm 2 mái phụ ở đầu hồi, trên mái cũng như trên đường nóc không có trang trí. Vách phen ở 2 đầu hồi thẳng đứng, còn

vách phen 2 bên thì ngã ra ngoài so với mặt sàn (hạ thu thượng thác). Nhà có 2 cửa đi được đặt gần chính giữa 2 hồi, cửa trước nhìn ra lối xuyên thôn được dành cho khách và đàn ông, cửa sau dành cho đàn bà và người nhà. Nơi góc hai hồi nhà có sàn nước để rửa chân. Lối lên nhà sàn dài được làm bằng gỗ hoặc tre, nhà sàn dài không thiết kế cửa sổ nên không gian bên trong ngôi nhà rất ngột ngạt và tối tăm"⁷.

Bên trong những nhà sàn dài thường có khoảng 10 gia đình cùng sinh sống. Phần giữa ngôi nhà là một dãy bép đặt theo chiều dọc của nhà sàn, mỗi bép là của một gia đình. Dọc theo mặt vách là những chỗ ngủ chạy từ đầu nhà đến cuối nhà và được chia thành từng ngăn cho mỗi gia đình, chỗ ngủ của đồng bào trong ngôi nhà sàn dài cũng không qui định rõ ràng, chỗ ngủ có thể bất cứ chỗ nào trong nhà. Người Mạ khi ngủ chân thường quay về phía bép lửa, đầu hướng về vách phía trên. Vách phía bên kia thường để ché rượu, gùi thóc, gùi đựng quần áo và trên vách treo chiêng, cồng, rìu, xà gao, chỗ để củi, đồ linh tinh. Thông thường, bên trong ngôi nhà sàn dài thường có bép để nấu ăn hàng ngày và sưởi ấm vào mùa lạnh, nhà nhỏ thì có 2 cái bép, nhà dài thì nhiều bép hơn, mỗi bép một hộ gia đình sinh sống, thể hiện tính độc lập của mỗi gia đình, cạnh bép có chỗ để củi, phía trên bép là "dựa" treo bằng tre đan để hong khô nông sản và thực phẩm thóc, bắp, thịt thú rừng... Người Mạ có sở thích uống rượu cần. Họ có những bí quyết riêng để làm rượu cần. Khách đến nhà luôn được chủ nhà mời uống rượu. Rượu cần cũng là thức uống không thể thiếu trong các lễ hội của người Mạ. Bên trong nhà sàn dài, ché rượu cần được đặt ở góc nhà, nơi dễ dàng

thấy nhất. Trong nhà sàn dài của người Mạ, thường không có tủ, quần áo treo móc rất luộm thuộm, một số nhà sàn dài người Mạ làm một cái kệ trên xà ngang để chứa những đồ dùng lặt vặt... Vách bên kia để giũ đựng quần áo, trong nhà cũng không có vách ngăn.

3. Hiện trạng những ngôi nhà dài của người Mạ tại Đạ Tẻh hiện nay

Qua một số kết quả khảo sát trong chuyến điền dã gần đây của chúng tôi tại các địa bàn như: buôn Tô Lan xã An Nhơn, buôn Đạ Nha xã Quốc Oai, buôn Con Ó xã Mỹ Đức và khu phố 1C thị trấn Đạ Tẻh-Tỉnh Lâm Đồng, thì hiện nay, không còn ngôi nhà dài nào nữa. Đồng bào Mạ hiện nay cư trú trong những ngôi nhà xây, vật liệu xây dựng nhà hoàn toàn bằng xi măng, thép, sàn xi măng hoặc lót gạch men, mái lợp tôn thép hay tôn xi măng, cửa sổ được gắn kính như nhà ở của người Kinh.

Cách bài trí trong nhà cũng giống như nhà ở người Kinh. Nhà có phòng khách, phòng ngủ, nhà vệ sinh ở bên ngoài và thường cách xa ngôi nhà. Sau ngôi nhà này, đồng bào thường làm một nhà sàn phía sau nhà, nhưng là nhà sàn đơn lẻ của từng gia đình, thường thì những người già sẽ ở trong những nhà sàn này, vì họ cho rằng ở trong những ngôi nhà xây kiên cố rất nóng bức, mặc dù nhà có cửa sổ, không kín như nhà sàn truyền thống.

Chúng tôi nhận thấy rằng, hiện nay nhà dài của đồng bào Mạ tại các địa bàn nghiên cứu đã giải thể hết, hiện tại chỉ còn những “ngôi nhà sàn ngắn”, được dựng phía sau những ngôi nhà xây kiểu người Kinh. Những ngôi nhà sàn này cũng không còn những chức năng như những nhà sàn dài truyền thống, mà chỉ là những kho chứa nông sản hoặc công cụ sản xuất.

Nguyên nhân của sự giải thể nhà sàn dài - Di dân và qui hoạch nhà ở

Từ năm 1975 “vùng đất Đạ Tẻh được gọi là xã Lộc Trung. Giai đoạn từ giữa năm 1976 đến 1986, thực hiện chủ trương của Đảng và Nhà nước trong việc bố trí và di dân đến vùng kinh tế mới, xã Lộc Trung được quy hoạch là địa bàn đón dân từ các tỉnh Hà Sơn Bình, Hà Nam Ninh, Bình Trị Thiên, Nghĩa Bình. Ngày 06/6/1986, Hội đồng bộ trưởng đã có quyết định số 68 tách huyện Đạ Huoai thành 03 huyện Đạ Huoai, Đạ Tẻh, Cát Tiên, cùng ngày đã ban hành quyết định số 67 để chia 05 xã, 01 thị trấn của huyện Đạ Tẻh thành 09 xã, 01 thị trấn. Đến tháng 7/2003 có 10 xã, 01 thị trấn.”⁸

Với chính sách hỗ trợ di dân đến vùng kinh tế mới, một số dân tộc ở một số tỉnh, thành phố khác đã di cư đến các địa phương kể trên, bao gồm các dân tộc như Tày, Khmer và cả người Kinh. Các cấp chính quyền đã qui hoạch, phân lô xây dựng nhà cho từng gia đình đồng bào Mạ. Nhà được xây dựng theo thiết kế hiện đại như nhà của người Kinh, tường xây gạch, mái lợp tôn, có cửa chính và cửa sổ, kiên cố hơn so với nhà sàn truyền thống và chỉ dành cho những hộ riêng lẻ, những ngôi nhà này không còn những chức năng như nhà sàn dài truyền thống.

- Môi trường tự nhiên và các chính sách bảo vệ rừng

Vật liệu để làm những kết cấu chính của ngôi nhà sàn dài thường là những gỗ quý như: Êkrăng (Cầm Lai), Cà te (Gụ), Sắn drao (Giổi); Hlok (Đinh Hương) để làm cột. Grat (Trám) làm quá giang, Kpang truột (Ồi Rừng), Hrat làm sà dọc và dầm sàn... Hiện nay, những loại gỗ này rất quý

hiếm và từ lâu Nhà nước đã cấm khai thác. Bên cạnh đó, do một số nguyên nhân chủ quan và khách quan, các loại vật liệu dùng làm vách của ngôi nhà như tre, nứa, lồ ô... ngày càng trở nên khan hiếm do bị khai thác quá nhiều, giá trị các loại vật liệu này cũng đắt đỏ hơn so với trước đây.

Một nguyên nhân nữa liên quan đến vật liệu cho thấy sự giải thể của ngôi nhà dài là do tuổi thọ của ngôi nhà. Theo khảo sát của chúng tôi, qua những cuộc phỏng vấn các già làng, trưởng thôn và một số đồng bào, thì đa số đều cho rằng, tuổi thọ của một ngôi nhà dài thường chỉ từ 3 đến 5 năm. Do mái lợp bằng các vật liệu lá như Rêu, cỏ tranh... có tuổi thọ thấp, nên rất mau hư, luôn phải sửa chữa và thay mới. Bên cạnh đó, việc sửa chữa hoặc làm mới những ngôi nhà sàn đòi hỏi tốn nhiều vật liệu, công sức, tiền bạc và cả thời gian. Trong khi đó, các vật liệu xây dựng hiện đại, như xi măng, sắt, thép, gỗ công nghiệp... có độ bền chắc cao hơn so với những vật liệu cũ rất nhiều. Những nhà được xây dựng bằng vật liệu hiện đại có tuổi thọ cao hơn rất nhiều so với các nhà sàn dài truyền thống, việc bảo trì, sửa chữa dễ dàng hơn.

Những nguyên nhân kể trên đã góp phần giải thể các ngôi nhà dài truyền thống của người Mạ.

- Giao lưu tiếp biến văn hóa

Những chính sách quản lý và điều hành của các cấp chính quyền nói chung, tại huyện Đạh tỉnh Lâm Đồng nói riêng, đã góp phần tạo nên một nếp sống mới tại địa phương này. Việc di dân đến những vùng kinh tế mới tạo nên một xã hội mới cho vùng đất này, trong đó người dân các tỉnh khác bao gồm nhiều dân tộc như Tày, Nùng, Khmer, Kinh v.v... đã đến đây, tạo

ra một xã hội đa dạng về văn hóa tộc người, một văn hóa thống nhất trong sự đa dạng, một đặc trưng của văn hóa dân tộc Việt Nam.

Trong quá trình giao lưu và tiếp biến văn hóa, các cộng đồng dân tộc trong cùng một địa bàn sinh sống đã hòa hợp và chịu ảnh hưởng đời sống văn hóa lẫn nhau. Cộng đồng người Mạ cũng không ngoại lệ, họ đã chịu ảnh hưởng của các dân tộc khác cùng sinh sống trên địa bàn này, bao gồm sản xuất, chăn nuôi, trồng trọt, cư trú, tín ngưỡng, tôn giáo, phong tục tập quán v.v...

Trong đời sống văn hóa của đồng bào Mạ, văn hóa cư trú là một kết quả rõ nhất của quá trình giao lưu và tiếp biến văn hóa, cụ thể là ảnh hưởng văn hóa cư trú của người Kinh. Đa số đồng bào Mạ đều cho rằng, ở trong nhà xây theo kiểu của người Kinh thì cảm giác rất nóng bức cho dù nhà có nhiều cửa sổ. Nhưng đồng bào cũng thừa nhận rằng, ở trong nhà này rất sạch sẽ và thuận tiện, từ việc vệ sinh nhà cửa, nhà vệ sinh, bếp... đều rất thuận lợi, đặc biệt vào mùa mưa và mùa lạnh, nhà này rất ấm cúng và sạch sẽ.

Đồng bào Mạ dần thích ứng với ngôi nhà xây kiểu của người Kinh. Những ngôi nhà sàn dài ngày một ít và có thể không còn hiện diện nữa. Sự giải thể này là kết quả tất yếu của quá trình giao lưu và tiếp biến văn hóa của các tộc người sống trên cùng một địa bàn. Những ảnh hưởng lẫn nhau của các cộng đồng tộc người đã tạo ra những thay đổi cho phù hợp với môi trường xã hội và môi trường tự nhiên, tạo nên một môi trường sống mới.

4. Một vài kết luận và kiến nghị

Qua nghiên cứu tại địa bàn kể trên, chúng tôi nhận thấy rằng, sự biến mất của

các ngôi nhà dài truyền thống của người Mạ đang diễn ra và được thay thế bằng những ngôi nhà xây bằng xi măng, gạch, cát, sắt, thép. Sự biến đổi này là nghiêm trọng vì dần mất những giá trị văn hóa đặc trưng của đồng bào dân tộc. Với những biến đổi đang diễn ra, trong tương lai sẽ không còn nhà sàn dài của người Mạ và lâu dần sẽ không còn biết đến nhà sàn dài như một hình thức cư trú đặc trưng của người Mạ. Sự mất mát này sẽ ảnh hưởng đến sự đa dạng văn hóa các dân tộc Việt Nam, làm mất đi tính đa dạng trong sự thống nhất văn hóa cộng đồng các dân tộc Việt Nam.

Trong thời gian tới, các cấp chính quyền cần có những giải pháp nhằm bảo tồn đời sống văn hóa của người Mạ, cụ thể là văn hóa cư trú của người Mạ. Do hoàn cảnh hiện nay, việc làm một ngôi nhà sàn như truyền thống rất khó vì những thay đổi môi trường tự nhiên, xã hội..., nên có thể khôi phục những nhà sàn dài bằng những vật liệu hiện đại sẵn có, nhưng về hình thức kiểu dáng và chức năng ngôi nhà thì không thay đổi. Việc khôi phục này nhằm bảo tồn những giá trị văn hóa truyền thống của dân tộc Mạ, góp phần bảo tồn sự đa dạng văn hóa của cộng đồng dân tộc Việt Nam.

Chú thích

1. http://vi.wikipedia.org/wiki/Ng%C6%B0%E1%BB%9Di_M%E1%BA%A1.
2. Trần Sỹ Thứ, 1999. *Dân tộc - Dân cư Lâm Đồng*. Nxb. Thống kê.
3. Các dân tộc Việt Nam - Sách điện tử.
4. Phan Thị Yến Tuyết, 2009. *Giáo trình Nhân học đại cương, Chương IV*, Khoa Nhân học, Trường Đại học Khoa học xã hội và Nhân văn TP. Hồ Chí Minh.

5. Nguyễn Văn Tiệp, 2008. *Những vấn đề chung của nhân học, Nhân học đại cương*, Nxb. Đại học Quốc gia TP. Hồ Chí Minh.

6. <http://dalatarchitchoa.blogspot.com/2011/07/nha-o-dan-toc.html>

7. <http://dalatarchitchoa.blogspot.com/2011/07/nha-o-dan-toc.html>

8. <http://dateh.lamdong.gov.vn/index.php/Tong-quan-Huyen-Da-Teh/Lich-su-hinh-thanh-va-phat-trien-Huyen-Da-Teh.html>

Tài liệu tham khảo

1. Ban chấp hành Đảng bộ huyện Đạ Tẻh, tháng 4 năm 2002. *Truyền thống đấu tranh cách mạng và xây dựng huyện Đạ Tẻh (1945-2000)*.
2. Bế Viết Đăng, Chu Thái Sơn, Nguyễn Hữu Thấu, Nguyễn Khắc Tung, Chăm Trọng, 1984. *Các dân tộc ít người ở Việt Nam*, Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội.
3. Các dân tộc Việt Nam - Sách điện tử
4. Georges Condominas, (Ngọc Hà, Thanh Hằng dịch), 1997. *Không gian xã hội vùng Đông Nam Á*, Nxb. Văn hóa.
5. Mạc Đường (chủ biên), 1983. *Vấn đề các dân tộc ở Lâm Đồng*, Sở Văn hóa thể thao, Lâm Đồng.
6. Ngô Đức Thịnh, Ngô Văn Lý, (biên soạn và giới thiệu), 2004. *Tìm hiểu các luật tục của các dân tộc Nam Tây Nguyên*, Nxb. Văn hóa dân tộc.
7. Ngô Văn Lệ, 2004. *Tộc người và văn hóa tộc người*, Nxb. Đại học Quốc gia TP. Hồ Chí Minh.
8. Ngọc Lý Hiền, 2000. *Nhà dài của người Mạ ở Lộc Bắc*, Văn hóa nghệ thuật số 1 (187).
9. Trần Sỹ Thứ, 1999. *Dân tộc - Dân cư Lâm Đồng*, Nxb. Thống kê.
10. UBND tỉnh Lâm Đồng, 2001. *Địa chí Lâm Đồng*, Nxb. Văn hóa dân tộc, Hà Nội.
11. <http://cema.gov.vn/modules.php?name=Content&op=details&mid=517>.
12. <http://dalatarchitchoa.blogspot.com/2011/07/nha-o-dan-toc.html>.

